

„CONTEXTUL SOCIAL CONTROLAT” ȘI RĂSPUNSURILE
ACTORILOR SOCIALI. DOUĂ STUDII DE CAZ

ADRIAN NECULAU*

ABSTRACT

„THE CONTROLLED SOCIAL CONTEXT” AND THE ANSWERS
OF THE SOCIAL ACTORS. TWO CASE STUDIES

The **social context** is a system of ideas and beliefs, of norms and habits, also comprising the social and cultural entourage in which the individual evolves and transmits his values by means of education and speech. It provides reference frames, brand images, behavior models and everyday practices, thus assuring the individual's socialization and social integration. In case of closed societies, either of the authoritarian type or of the totalitarian one, we speak of a 'controlled social context', produced according to an ideological receipt provided by the dominant group. The latter invents a 'social logic' which then orientates the social-cognitive activity of the individual, gets him familiar with the 'normality' of the context, advises him how to rationalize the information coming from his milieu and teaches him how to reject the 'abnormal', the behaviors which are in contradiction with the operating norms and common practices.

This study aims at examining the lives and works of two exceptional creators which were prisoners of the controlled social context in the Stalinist period: writer Michail Bulgakov and psychologist Lev Semionovich Vigotsky. Both tried to find solutions in order to work and create in the given context without giving up principles, morality and dignity. Both failed, but knew posthumous success.

Keywords: social context, controlled social context, social-cognitive learning, social thinking, social practices, psychosocial web.

Vom începe printr-o afirmație abruptă: *contextul social* joacă un rol hotărâtor în modelarea minții umane care decodifică informația, judecă și evaluează, în formarea reprezentărilor sociale. Invocăm aici o teorie în vogă, în psihosociologia contemporană, după care inteligența se dezvoltă prin interacțiunea și cooperarea actorilor sociali implicați, aflați într-un anumit context social (Doise, Mugny, 1997). Dezvoltarea intelectuală a individului, o dovedesc cercetările empirice, pare

* Facultatea de Psihologie și Științe ale Educației, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, România.

să fie o ajustare individuală cognitivă, progresivă, la mediul său. Învățarea e, de fapt, un proces socio-cognitiv, iar inteligența este un produs biopsihosocial (Mugny, 1991). Realitatea, mediul se insinuează în produsul cognitiv individual, iar acesta este dependent de **raporturile sociale**, de relațiile în care se găsesc actorii sociali implicați și de relațiile lor cu valorile comune, cu gândirea socială și/sau cu ideologia dominantă. O teză veche, cunoscută, validată prin cercetări concrete.

CONTEXT SOCIAL ȘI GÂNDIRE SOCIALĂ – DOUĂ CONCEPTE NOI?

N-au trecut decât două decenii de la despărțirea de discursul ideologic care domina viața noastră instituțională, științifică și culturală, modelând relațiile dintre oameni. Unele teme reveneau, până acum două decenii, cu obstinație, în textele produse de către cercetătorii în științele sociale. Cuvinte și sintagme ca *formațiune socială*, *existență/conștiință*, *relații materiale/relații sociale*, *primatul social-istoricului asupra individualului*, *personalitatea – produs al istoriei* și altele nu puteau lipsi din vocabularul uzual. Aceste formulări au marcat epoca, erau produsul împrejurărilor, contextului și situațiilor timpului. Am descoperit apoi că unele teze și concepte au fost luate în serios de către cercetătorii occidentali și, uneori, reformulate și confirmate prin studii empirice. Ceea ce numeam mediu social-istoric sau conștiință socială, de exemplu, a devenit „context (psiho)social” și „gândire socială”.

În dicționare găsim: **context** (latinește *contextus*) înseamnă asamblaj, țesătură, îmbinare de elemente care se reunesc într-o combinație, dând sens, valoare; ansamblu de circumstanțe în care se inserează un fapt; ambianță, mediu, situație, vecinătate; o știință a constituirii diverselor corpuri, o chimie a transformărilor prin schimbări profunde, uneori explicite, alteori implicite, chiar secrete. Îmbinare de norme, cutume, tradiții și mișcări sociale pentru schimbarea acestora, contextul exercită presiune asupra structurilor sociale, ca și asupra actorilor sociali, cerându-le eforturi de ajustare la valorile, atitudinile, relațiile și rolurile autorizate de către un context anume. **Contextul social** se prezintă ca un *sistem de idei și credințe, norme și obiceiuri* care constituie anturajul social și cultural în care evoluează individul și care se transmite prin educație și limbaj. El furnizează *cadre de referință, imagini de marcă, modele comportamentale și practici cotidiene*, asigurând socializarea și integrarea socială a individului (Neculau, 2004, 2006). Oamenii și grupurile umane se diferențiază după mediul cultural frecventat și practicile comportamentale în care s-au dezvoltat. Limba, riturile și culturile, tradițiile, vestimentația, habitatul, tipurile de relații interpersonale formează împreună un cadru social-cultural specific, prelucrat și încorporat de membrii unei comunități. Contează și unele amănunte biografice: de exemplu, faptul că în adolescență și tinerețe, dar chiar și mai târziu, cineva a frecventat un cerc, un grup, un mediu cultural și ideologic de o anumită factură îl

marchează pentru tot restul vieții. Rezultă, din cele spuse până aici că, prin caracteristicile sale, contextul induce tabele valorice, determină sistemul axiologic, propune norme, stiluri de conduită.

Contextul livrează actorilor sociali informație. Dar aceasta nu este obiectivă, neutră, logică, tehnică, „rațională”, ci este atinsă de zvonuri, credințe, ideologii, practici magice (Guimelli, 1999). Adesea este selectată în numele unei ideologii dominante. În aceste condiții se formează **gândirea socială**, construcție mentală colectivă care se exprimă prin maniera de a judeca și evalua evenimentele în funcție de contextul social și de experiența comună. Aceasta stabilește apoi și **practicile sociale** pe care actorii sociali le utilizează în comunicările lor. Vorbim de al doilea tip de gândire, de gândirea care domină viața social-politică, viața de fiecare zi, discursul public, mișcarea și interacțiunile actorilor sociali. Un produs public, alternativă la gândirea științifică construită prin efortul savanților, mai ales din ultimele secole. Produs al vieții cotidiene, nepretențioasă, populară, adesea plebee (practicând uneori un discurs populist), utilizată chiar și de către oamenii de știință, gândirea socială se exprimă în conversații, în evocarea unor fapte, prin schimburile de idei în întâlnirile nonformale, dând întâietate subiectului social, omului obișnuit (Rouquette, 2010). Activitatea cognitivă a fiecărui individ este motivată și condiționată de inserția sa socială particulară, de o cetățenie circumscrisă unui anumit tip de societate, în interiorul căreia produce discurs și învață practici sociale și profesionale și la care își articulează activitatea cognitivă. Acest tip de gândire are o logică, dar acesta este individualizată, particulară, situată social, circumscrisă contextului social-cultural, grupului, spațiului, lui *aici* și *acum*, comunității în care se utilizează, valorilor și ideologiei care domină câmpul social. Catherine Garnier (2000) oferă o interpretare plastică a modului în care gândirea socială se instalează și se localizează în individ: spațiul social în care evoluează individul este investit de către cultură și îmbibat de gândirea socială; gândirea e „secretată” de creier în maniera în care ordinatorul tratează informația ce i se furnizează. Selectarea stimulilor, obiectivelor, evenimentelor cu care individul vine în contact îl ancorează atunci social, iar gândirea sa este marcată de aceste influențe. Localizată, gândirea devine controlabilă, gestiunea sa putând fi realizată ca și cum am avea de-a face cu un mecanism, fie el și social. Contextul social filtrează informațiile și evenimentele și le livrează în funcție de idei, reprezentări sociale sau practici sociale agreeate de către clasa (grupul) dominantă. Contextul dominant, cu alte cuvinte, își anexează gândirea socială.

Cu ajutorul gândirii sociale putem explica nașterea și persistența modului de a judeca și a se situa a publicurilor în raport cu instituțiile, evenimentele, faptele recente. Constatarea nu este lipsită de consecințe în plan practic. În *Introducerea* sa la volumul colectiv invocat mai sus, Michel-Louis Rouquette formulează un set de întrebări care ar trebui să-i intereseze pe toți cei care vor să știe cum funcționează producția cognitivă colectivă: cum se fabrică, se îmbogățesc și se cristalizează cunoștințele împărtășite social? Cum contribuie comunicațiile, interacțiunile între

persoane la construcția comună? Cum se nasc apartenențele, identitățile, valorile, normele care devin vector eficient în elaborarea gândirii comune? Cum gândesc „masele”, cum aleg, cum se orientează în raport cu noile provocări? Actorii sociali sunt ghidați oare de modul de a gândi în care s-au format și rămân consecvenți în „alegerile” lor sau uită totul și se articulează timpului prezent? În ambele situații omul obișnuit este manipulat, fie că a fost dirijat să aleagă, fie că a fost consiliat să uite, să șteargă cu buretele experiențele trecute. Sunt justificate deci întrebările: cine sunt depozitarii „gândirii bune” și cum controlează instituțiile (universitățile, mediile academice, științifice) canonicitatea producției de idei? Cum încorporează și traduce gândirea cotidiană (care se exprimă prin conversații, evocarea amintirilor, transmisia zvonurilor, pasiunile mulțimii) memoria comună? Cum se (re)construiește identitatea socială, ce rol joacă memoria și uitarea în construirea prezentului și proiectarea viitorului?

„CONTEXT SOCIAL CONTROLAT”

Cercetătorii conceptului invocă „efectul contextului” asupra actorilor din instituții și comunități. Jean-Claude Abric și Chtistian Guimelli (1998) disting un *context ideologic și istoric* al grupului sau comunității, un context global și un *context imediat, concret, particular*, adaptat situațiilor și practicilor. Schema aceasta e simplă: individul primește informații și alege. Cei doi se referă la o realitate exprimată prin norme și practici culturale diversificate, rod al evoluției în timp a societăților democratice. Individul are o ofertă diversă și alege. Pentru cei care s-au format în țările din Estul Europei contextul însă înseamnă mai mult: o realitate constrângătoare, un marcaj social, un corpus de norme de conduită care nu dau actorului social nicio șansă să refuze; sau să aleagă dintre mai multe variabile. Mă refer la contextul social-global, ideologic, ca și la un context imediat, situațional, care construiesc împreună o realitate social-istorică închisă, balizată, în care-l „învelesc” pe individ, silindu-l să-și însușească soluțiile, schemele cognitive (singurele) oferite; să prelucreze o anumită informație și să-și formeze anumite imagini, reprezentări sociale, credințe. Iar un *context controlat* sau *fabricat* după o anumită rețetă ideologică produce o anumită „logică socială”; aceasta orientează apoi activitatea cognitivă a individului, îl familiarizează cu o anumită „normalitate”, îl ajută să raționalizeze informația din mediu, subordonând-o concepției de bază, și-l îndrumă să respingă „anormalul”, excepția, ceea ce vine în contradicție cu normele „științifice” de funcționare sau cu bunul simț dictat de practicile comune. Dacă-și alimentează reprezentările dintr-un context dat, individul (grupul), va „învăța” anumite semnificații și interpretări ale fenomenelor sociale și va construi anumite modele de organizare a cunoștințelor. Aceasta pentru că el este marcat de memoria colectivă și prin sistemul de norme practicate. Contextul global poate induce o anumită viziune asupra vieții și funcționării societății, poate pretinde

Înșușirea unor anumite norme de conduită, controlând, marcând situațiile, poate determina utilizarea unor grile de evaluare specifice, care mobilizează și/sau polarizează actorii sociali. În fine, acest context controlat formează o anumită viziune socio-cognitivă, direcționează gândirea socială, induce scheme-standard de decodare a informației, determină obișnuințe și aderarea la „normalități” standardizate. Iar contextul acesta social controlat poate avea rol „mobilizator”: adesea polarizează, provoacă consemne – de exemplu, poate determina conformism și gândire stereotipă; sau poate naște structuri cognitive (scheme cognitive de bază) care pot fi controlate din exterior. Istoria morală, economică, culturală, ideologică împregnează gândirea socială practică într-un anumit context, o particularizează și o ancorează. Influența contextuală facilitează un *anumit tip de comunicare*, determină construirea unui *anumit tip de discurs*, delimitează marja de reflecție, oferă repere și consemne pentru decizii. Discursul este totdeauna situat în timp și spațiu, presupune raporturi concrete, interacțiuni. El este alimentat de câmpul ideologic, de locul ocupat, de individ sau grup, în sistemul social. Cu alte cuvinte, contextul (cultural, ideologic), prin stilul de gândire autorizat, îl „ancorează” pe individ, îl „modelează” și apoi îl livrează câmpului social. Într-un anume sens, individul, prin biografia sa, este „prizonierul” contextului său, el este consiliat să-și apropie un anumit discurs și apoi să-l difuzeze.

Semnificațiile transmise prin discurs îi apropie pe indivizi, le oferă semne de recunoaștere. Ei stabilesc legături, își amintesc, construiesc imagini, spun și fac să se spună, rezumă, în câteva cuvinte sau propoziții, un clișeu, o etichetă (Moscovici, Vignaux, 1994). Ei difuzează apoi reprezentările lor sociale – idei-forță care induc mentalități și credințe –, iar acestea au rolul să dirijeze comportamentele formate în contextul dat. Acestea sunt însă producții despre ceva ce deja există, despre conținuturile elaborate în afara lor și care au rolul de a menține identitatea, echilibrul colectiv, coeziunea socio-discursivă, „unitatea”, „frontul”, „linia”. Individul astfel „format” va „învăța” o anumită realitate și, pentru că n-a avut prilejul să ia cunoștință de alternative, o va considera „obiectivă”, singura reală și comprehensibilă. Orice altă realitate va întâlni apoi, el o va trata prin propriul sistem de referințe, se va situa doar în funcție de această „viziune funcționalistă a lumii”, cum o numește Abric (1994). El va da sens conduitelor sale, se va adapta, își va defini locul apelând doar la achizițiile dobândite în aceste condiții, va înțelege realitatea și va reacționa apelând la „zestrea” sa. Orice nouă realitate va căpăta semnificație doar atinsă de ceea ce a primit. El o va interpreta din unghiul cunoașterii sale. Reprezentarea sa despre lume, rod al identității sale psihosociale, nu este deci o simplă „reflecție” a realității, ci o organizare în funcție de „circumstanțe”: context social și ideologic, caracteristicile situației, finalitate imediată.

Să rezumăm: contextul social livrează individului o anumită grilă de interpretare a evenimentelor, o anumită istorie, o cultură specifică, un discurs cu anumite caracteristici, iar acesta se identifică cu valorile livrate, se articulează câmpului social astfel organizat și construiește el însuși, apoi, produse cognitive,

influențat de stilul instituțional favorizat de context. Această lume a lui, coerentă și unificatoare, nu poate fi decât una *sigură*; e singura pe care o cunoaște, normalitatea lui, pe care se simte dator să o conserve. Este purtătoare de valori, legitimă, obiectivată de practică. Este lumea lui pentru că aici și-a dezvoltat mijloace de articulare la context, instrumentele cognitive cu ajutorul cărora va trata de acum înainte orice informație. Puțini sunt cei care pot privi dincolo de linia de demarcație. Doar câțiva se pot sustrage presiunii contextului.

CUM S-A CONSTRUIT UN „CONTEXT SOCIAL CONTROLAT”

Revoluția din 1917 și războiul civil, câștigat de noua putere, au schimbat fața Rusiei, au transformat această țară înapoiată într-un bastion și simbol al luptei pentru drepturi sociale egale. Discursul public proclama principii și idei progresiste, normele instituționale și practicile sociale rămăseseră însă în urma idealului de societate nouă. Lenin a înțeles dificultățile schimbării și a inventat o trecere mixtă, practica NEP-ului ca formulă hibrid de societate nouă și forme vechi. După dispariția sa însă, Stalin a găsit o altă soluție pentru accelerarea schimbării, la toate nivelurile: instituțional, social, individual. O societate nouă avea nevoie de oameni noi. Iar între primele măsuri au fost acelea de a elimina sau baliza activitatea posibililor opozanți, oamenii vechi din afara corpusului social sănătos sau pe cei cu obiceiuri vechi, din interior. Soljenițîn ne informează că lagărele de concentrare au fost organizate imediat, încă din 1921 (Soljenițîn, 2008). Încă din 1919 Lenin preconiza instituirea unui șir de pedepse împotriva celor ce se împotriveau noului curs: confiscarea întregii averi, privarea de libertate, expedierea pe front, munca forțată. Reprimările începute în 1917 și până în 1959, socotește un statistician, citat de Soljenițîn, adică lichidările teroriste, represiunile, foametea, mortalitatea sporită din lagăre, plus deficitul de natalitate, a costat Rusia 66,7 milioane de vieți. Beneficiind de informație recentă, Ann Applebaum (2011) aduce câteva precizări la acest tablou: Lenin a cerut, încă în vara lui 1918, ca „elementele care nu inspiră încredere” să fie închise în lagăre situate în afara orașelor mari; în 1921 există deja 84 de lagăre. Prin forța de muncă gratuită oferită, „lagărele începuseră să joace un rol central în economia sovietică”. Fenomenul avea însă și un rol profilactic: îi izola și neutraliza pe cei incomozi și transmitea un mesaj celorlalți, invitându-i (!), prin frica inoculată, la însușirea unei scheme cognitive noi de interpretare a mediului. Au trecut prin lagăre, până la moartea lui Stalin, 18 milioane de oameni și 6 milioane au fost deportați. Destructurarea fenomenului a început abia în 1987, inițiat de Gorbaciov, el însuși nepot al unor deținuți în Gulag. „Contextul social-istoric”, descris de Alecksandr Soljenițîn, Ann Applebaum, Hélène Carrère d’Encausse și alți analiști ai fenomenului, a presupus arestări în masă, condamnări, condiții inumane de trai – în lagăre și deportare; suspiciune generalizată, delațiune, inventarea unor noi strategii de supraviețuire –

în societate. Un tablou de natură să înfrângă orice rezistență. Toate acestea au determinat construirea și consolidarea unui nou tip de context social: controlat, dirijat, supus puterii. Mediu prielnic nașterii unei gândiri sociale adecvate. Indivizii, ca și întreaga societate au fost sechestrați, supuși, aliniați, uniformizați de prescripții, norme, credințe standardizate (Neculau, Sirota, 2010). Căile acestei confiscări ne-au fost dezvăluite, demult, de Hélène Carrère d'Encausse (1980): puterea poporului era doar un mit, cultura stalinistă distribuia aleșilor privilegii, iar maselor – inegalitate și insecuritate; puterea avea un circuit închis, era personalizată; selecția cadrelor, din rândurile „aparaturii”, a născut nomenclatura; aceasta funcționa prin „colegialitate instituțională”, un sistem pietrificat care gestiona dependența de puterea superioară; omul nou, născut prin „socializare permanentă”, funcționa sub un control strict, niciodată ca cetățean și subiect social și primea recompense pentru devotamentul său.

Se putea ieși din această logică socială a determinării? Cum? Cu ce sorți de izbândă?

BULGAKOV ȘI VÎGOTSKI – DOUĂ SOLUȚII, ACELAȘI DESTIN

Din galeria creatorilor de excepție, din Rusia în transformare, am ales două personalități remarcabile, un scriitor și un psiholog contemporani, doi oameni care s-au confruntat cu presiunile exercitate de lumea lui Stalin: ura noii puteri împotriva intelectualilor critici. Propunem o lectură paralelă a celor două scenarii de viață și de creație, o analiză a soluțiilor fiecăruia, încercând, în final, un model explicativ al celor două eșecuri, în epoca lor, și al triumfului ulterior.

Scriitorul **Mihail Bulgakov** (1891–1940), născut într-o familie de intelectuali din Kiev, unde tatăl era profesor de dogmatică la seminar, după studii de medicină și un stagiu ca medic pe front și într-o comună de lângă Kiev, se dedică literaturii și debutează strălucit cu două nuvele, *Diavoliada* și *Ouăle fatale* (1921). Are apoi un succes răsunător cu romanul *Garda Albă*, publicat într-o revistă și transformat în piesa de teatru *Zilele Turbinelor*. Un adevărat triumf. Era comparat cu Cehov, piesa e considerată *Pescărușul* timpului său. Desigur, în scurt timp încep atacurile criticii proletcultiste, i se reproșează simpatia pentru ceea ce a însemnat „garda albă”, distanțarea ideologică față de linia partidului și atitudinea „dușmănoasă”. Cade în dizgrație. Nimic nu-l mai salvează, nici abilitatea de a masca critica noii lumi, nici chiar o petiție către Stalin și o scrisoare adresată guvernului sovietic. Nu mai este tipărit, nu mai este jucat, devine un proscris, e marginalizat, se simte distrus. Și moare în plină putere creatoare, la doar patruzeci și opt de ani.

Mai puțin cunoscut publicului larg, psihologul **Lev Semionovici Vîgotski** (1896–1934) s-a născut și el într-o familie din burghezia instruită, din fosta Bielorusie, a făcut studii de drept și literatură la Moscova, iar în perioada 1918–1924 a predat literatură și psihologie. Viața i s-a schimbat atunci când a elaborat o lucrare de psihologie care s-a bucurat de o recunoaștere deosebită și i-a adus

invitația de a lucra la Institutul de Psihologie al Universității din Moscova. Timp de zece ani a făcut cercetări, a ținut prelegeri și a publicat până când a murit de tuberculoză, în 1934. Trăind în timpul Revoluției Ruse, schimbarea contextului social și cultural i-a oferit teren de studiu asupra dezvoltării proceselor cognitive. El susține că înțelegerea și dezvoltarea cognitivă individuală reprezintă un proces determinat de mediul social care mediază învățarea. Observând modul în care copiii rezolvau probleme care depășeau nivelul lor curent de dezvoltare, Vîgotski lansează un concept revoluționar: zona proximei dezvoltări (ZPD). Nu insistăm asupra concepției lui Vîgotski și a originalității sale, el este cunoscut bine de psihologi.

Ceea ce ne interesează aici sunt soluțiile lor, în analiza noii societăți, modul în care au încercat să ofere modele de abordare care să nu le trădeze crezul, să nu-i renunțe la analiza critică, deși în jurul fiecăruia confrății aveau fără ezitare la noua ideologie și deveniseră propagandiști ai noii religii. Ambii, scriitorul și psihologul, au încercat să găsească rezolvări care să facă acceptat scrisul lor de către puterea bolșevică, în vremea prigoanei staliniste, fără a deveni propagandiști. Au încercat să disimuleze, au inventat comportamente de fațadă, conservându-și, în culisele sufletului, adevăratele convingeri. Ambii au eșuat, deși au găsit soluții originale de eludare a „vigilenței” răzbunătoare. Au fost redescoperiți după moartea lor și au devenit celebri. Minți scilipitoare, dar incapabile să înțeleagă că tocmai această calitate, inteligența, le era fatală. Într-o lume fără repere, inteligența s-a dovedit un handicap, împiedica oamenii cu intelect redus să se simtă confortabil. Și au atras ura nesfârșită a celor care s-au înregimentat (fie ei scriitori, fie oameni de știință). Au avut noroc că au murit tineri și n-au prins anii de teroare generalizată, gulagul, deportările.

BULGAKOV, CONTEXTUL ȘI SOLUȚIA SA

Bulgakov e receptat și caracterizat astăzi ca un scriitor fantastic, lumea lui e haotică, halucinantă; credea – probabil – că evadarea într-o lume nebună, anormală va înșela cenzorii timpului, cu înțelegerea lor limitată. Dar, de fapt, scrisul său înfățișează o societate care și-a ieșit din țâțâni, care a luat-o razna, care nu mai avea reguli raționale de funcționare. Iar descoperirea ulterioară a operei sale nepublicate în timpul vieții, a jurnalului și corespondenței îndeosebi, dovedește că a înțeles foarte bine în ce lume trăia. Când îi citești textele îți zici că a reușit să ne trimită într-o lume fantastică, foarte departe de realitate. Delirului social îi opune o lume fantastică, amestecând planurile, sperând să nu se observe ceea ce gândește. Dar în textele personale analiza e precisă și necruțătoare. Aici nu are nevoie să se autocenzureze, să disimuleze. Încă la începutul carierei de scriitor, când lupta în rândurile armatei albilor, într-un foileton intitulat *Perspective de viitor* (1919), diagnostica contextul: „Biata noastră patrie se află la fundul gropii rușinii și nenorocirii, în care a aruncat-o <marea revoluție socială>” (cf. Iordache, 2004).

După încheierea războiului civil, se mută la Moscova și face o aspră ucenicie la școala vieții. Moscova cea aglomerată este o „cloacă fermecată”, munca la diferite jurnale îl istovește („viață de ocnă”), observându-i pe cei din jur exclama amărât: „Sălbatic popor mai suntem, întunecat, nenorocit...”. E stingherit de lipsa sa de eroism, cenzura, birocrăția sovietică, abuzurile comuniste îl copleșesc (Cesereanu, 2009). În *Jurnal*, era deja la Moscova, notează amănunte semnificative din viața sa. Încearca să se întrețină scriind la un ziar feroviar sau la un jurnal al „muncitorului comercial-industrial”, e ros de „melancolia după trecut” și își deplânge sărăcia, „camera mârșavă dintr-o casă mârșavă”, condiția limită care ar putea să-l ducă la pieire. Dar își dorește să scrie și să publice și are „explozii de încredere și putere”; încearcă să supraviețuiască și chiar să facă uneori jocul social care spera că-i va salva opera. *Scenele moscovite* încep cu un foileton despre „renașterea comercială”. Nu e singurul mic compromis de acest gen, se ascunde astfel sub o carapace a disimulărilor, știe că se află *Sub călcâi*, cum își va intitula jurnalul intim (confiscat, totuși, la o percheziție și publicat mult mai târziu, dezvăluind tragedia vieții sale). Jurnalul e și un discurs justificativ, trebuia să găsească soluții de supraviețuire, dar își deplânge soarta. Scrie foiletoane pentru ziare insignifiante, încercând să adopte limbajul presei din acel timp, foamea îl pândește în fiecare zi, bolile nu-l iartă, plătește prețul, dar lucrează, în același timp, la marele roman *Garda albă*. Și, până la sfârșitul vieții, cu vederea tot mai compromisă, până la orbire, lucrează la capodopera sa, *Maestrul și Margareta*. În foiletoanele de serviciu strecoară însă informații care dezvăluie adevărata față a regimului stalinist, le presară ca pe niște amănunte sau le dezvăluie sarcastic – scene grotești, ilustrând absurdul noi societăți. Chiar și în textele cu miză mică luciditatea nu-l lasă să abdice. Se răfuiește tot timpul cu „omul nou”, în foiletoane sau în romane și nuvele, dezvăluie adevăratul lui chip, din spatele imaginii propagandistice. Ținta predilectă e „proletarul” îmbogățit, cupid și lipsit de sentimente. În *Inimă de câine*, bietul patruped flămând și hăituit ne informează, chiar din primul paragraf, că bucătarul („canalia de proletar”) de la cantina pentru „alimentația normală a lucrătorilor” l-a opărit cu apă fiartă, iar peste două pagini reflectează, apelând la alte experiențe: „Dintre toți proletarii, rânđașii sunt pleava cea mai mârșavă”. Mulți din această categorie l-au umilit, s-au purtat inuman, s-au arătat inimi uscate. De fapt, vor să se îmburhezească, să „poarte palton”, să-și părăsească condiția.

Bulgakov e de două ori fascinant: prin biografie și prin operă (Vartic, 2006). Cele două planuri interferează continuu, cum se întâmplă cu toți marii creatori, cazul lui Soljenițîn, mai târziu. Amănuntul biografic, viața sa plină de evenimente marcante, e transpusă în operă în aceleași registre: trăiri intense, întâmplări fabuloase, adesea desfigurante, rod al fantasmelor sau al unui imaginar social frustrant. Biografia sa nu putea să nu-i marcheze opera. A cunoscut sărăcia și foamea, dictatura proletariatului se răsfârge asupra întregii sale existențe: i se făc percheziții și e anchetat, i se confiscă manuscrisele, tot ce publică e denigrat („toate scrierile mele au fost însoțite de aprecieri nefavorabile, monstruoase...”), în jurul

numelui său se organizează o cabală a tăcerii, opera nu i se publică, piesele nu i se joacă. Contextul îl strivește, dacă nu-l poate anexa. Puterea sovietică nu are nevoie de arta sa, conchide marele maestru care dirijează cultura sovietică, A. Lunacearski (cf. Brezuleanu, 2003).

Între viața dramatică a omului și opera scriitorului nu e doar comunicare, ci interferență, osmoză. El decodează realitatea cu altă grilă de lectură decât cea oficială, interpretează în cheia sa, rezistă procesului de persuasiune. A luat decizia de a deveni scriitor lucid încă din tinerețe, după ce a văzut ce barbarii a produs revoluția din 1917: „mulțimi cenușii, chiuind și suduind murdar... spărgând geamuri în trenuri... case distruse și pârjolite... oameni omorâți... ofițeri hărțuiți și vrednici de milă... fețe obtuze pline de cruzime...”. „Am văzut totul cu ochii mei, mărturisește, și atunci am înțeles în sfârșit ce s-a întâmplat”. În *Jurnal* găsim numeroase reflecții asupra oamenilor și faptelor, iar toate acestea îi alimentau conștiința și opera: contele Alexei Tolstoi, recuperat propagandistic de puterea sovietică, „are un comportament destrăbălat și insolent. Bea mult” și e cinic, se declară acum simplu muncitor și „corespondent de presă înăscut”, se poartă ca „un bufon josnic și necinstit”; patriarhul Tihon dă, pe neașteptate, de fapt după ce i-au dat drumul din arest, o declarație prin care se dezice de rătăcirea sa anterioară și se apropie de puterea sovietică; Liasco, scriitor proletar, are pentru Bulgakov „o antipatie de neînvins (din instinct)”, e un mitocan obtuz; se plânge că i se sugerează, de către toți cei din jur, să scrie „o piesă comunistă” și să adreseze autorităților o „scrisoare de pocăință care să conțină renunțarea la opiniile anterioare”. Scrie această scrisoare, dar în stilul său, mai mult condamnând mediul strivitor decât pocăindu-se, îi scrie și lui Stalin, cerând reabilitarea lui Erdman, dramaturgul exilat din pricina unor povestiri satirice. A descoperit de tânăr adevărul, viața lui, notează în jurnal, în 25 iulie 1923, e „rapidă, haotică, coșmarescă”. Avea doar 32 de ani.

Cum răspunde Bulgakov provocărilor contextului? Observațiile sociale critice sunt strecurate, în opera sa, cu iscusință, ca niște amănunte nesemnificative, dar ele ancorau cititorul la noul context social; ele identificau și descriau, în cheie ficțională, o realitate non-ficțională crudă: abandonul normativității funcționale. Să luăm un eșantion, *Ouăle fatale*, nuvela care i-a adus recunoașterea inițială, una dintre puținele opere publicate în timpul vieții sale. Profesorului de zoologie Persikov „i-au luat trei din cele cinci camere”, strada sa și altele sunt rebotezate cu nume de revoluționari, nu mai are cu ce hrăni viețuitoarele din laborator și acestea mor toate, „geamurile institutului înghețau tun” și făceau flori de gheață, își ținea prelegerile la minus cinci grade, „scoțând aburi pe gură”. La câteva pagini profesorul sau alt personaj trece pe lângă Catedrala Mântuitorului, simbol al vechii societăți, care a și fost dărâmată la câțiva ani după apariția nuvelei. În această lume bezmetică, ființele din laboratorul savantului o iau și ele razna. Într-un context social debusolat, nu puteau nici acestea să funcționeze normal. Persikov descoperă o rază miraculoasă, „raza vieții”, care accelerează dezvoltarea celulelor: ajuns sub

incidența acestei raze roșii (raza vieții nu putea fi decât roșie!), devin devoratoare, se reped cu ferocitate asupra suratelor; iar supraviețuitorii deveneau „de-a dreptul înspăimântători”. Minunea e imediat popularizată în presa „roșie”, iar cariera profesorului intră în custodia organelor. Analogia cu lumea născută atunci, sub flamura roșie, e transparentă. Chiar dacă nuvela prinde o turnură delirantă, denunțul necruțător al noului context psihosocial rămâne o constantă. Simplific, nu vreau să dau spațiu narativității, importantă e analiza. Catastrofa declanșată de ingerința ignoranților în știință are un final așteptat: „masele” dezamăgite, cu „fețe schimonosite” de ură, năvălesc și distrug laboratorul, iar un reprezentat al acestora crapă capul profesorului, răspunzător pentru visul neîmplinit.

Posteritatea lui Bulgakov e copleșitoare, unii îl consideră cel mai important scriitor al secolului trecut. Între aceștia ar trebui situați membrii proiectului *Bulgakoviada*, care, în 1985, au întreprins o călătorie inițiativă la Moscova („fabuloasă”, o consideră Ruxandra Cesereanu în 2009), pe urmele scriitorului favorit. Un grup de scriitori clujeni au încercat să descopere, la fața locului, câmpul social în care s-a mișcat scriitorul și în care și-a plasat personajele, să simtă și să înțeleagă de ce romanul său, *Maestrul și Margarita*, a fost considerat, de către șapte scriitori, capodopera secolului XX. Ruxandra Cesereanu, cronicara aventurii, sintetizează această curiozitate astfel: Bulgakov opune, sanctificator, „(auto)mitologizării negre a aparatului de represiune (care a cultivat programatic spaima cetățenilor față de NKVD, GPU, KGB etc.)”, o „mitologie a diavolilor pedepșitori, a căror funcție este tocmai aceea de a contracara minciuna instaurată de societatea totalitară sovietică. Este cât se poate de inedită această mitologie diavolească (igienizatoare) și ea trebuie înțeleasă ca având *background*-ul politic sugerat de Bulgakov”. Echipa diavolească este alcătuită din indivizi punitivi față de viciile cetățenilor sovietici, ei aplică, inventivi, tot felul de pedepse găunoșilor moscoviți, individualizate după viciile fiecăruia. Demonstrația diavolilor, conchide scriitoarea, va fi aceea că „bunii sovietici” și comisarii pot fi pedepsiți, la rândul lor, imitând, grotesc, comportamentul comuniștilor.

Bulgakov e actual astăzi prin faptul că a găsit un model de analiză a socialului deformat, aplicabil și acum: lumea pe care ne-o înfățișează el e o lume care pare să se repete, timpul nostru e la fel de sedus de fanatism și demagogie ca și timpul său, de noi demoni coșmarești care se nasc din vechea sămânță. Tentația malformației se afirmă prin noi cruzimi și o nouă voință de a sfărâma tot ce e stabil și normal; lumea lui Bulgakov parcă se repetă, scoțând la lumină gesturi eșuate, rebuturi reciclate. Soluția lui e dialogul cu tradiția, alternativă la inovațiile diavolești ale celor care voiau să strivească totul (știința,ânduiala socială, relații umane statornicite) sub presiunea ideologiei care se năștea din raza roșie (Stanomir, 2012). Numai prin tradiție și respectul normativității funcționale, credea Bulgakov, se pot oamenii apăra de asaltul vulgarității și absurdului. Deși a fost un marginal, un izolat, deși și-a asumat exilul intern, proiectul său umanist i-a dat lui Mihail Bulgakov energia să continue, să se

mobilizeze împotriva disperării. Iar opera sa rămâne una dintre mărturiile literare și social-psihologice de primă mână ale secolului XX.

„ABILITATEA” LUI VÎGOTSKI

Vîgotski a cunoscut, ca și Bulgakov, faima postumă. Tradus în Occident, în Statele Unite și în Franța, a inspirat direcții noi de cercetare, teorii și modele culturale moderne. Are locul său în manuale, teoriile sale se predau în universități.

A fost mai abil decât Bulgakov, a articulat teoria sa la marxismul rudimentar promovat în epocă. A admis că trăia într-o „nouă societate și o nouă cultură” și e firesc ca modelul său să aibă conotații „istorice și culturale” marcate de timpul său. Produsul pe care-l numim acum gândire socială a fost propus mai întâi de Vîgotski sub o altă denumire: *conștiință socială publică* (sau: colectivă, instituțională). Aceasta este un produs social și cultural pe care-l zămislește epoca, ce se construiește și se consolidează în sânul unei realități sociale date, al unui context social-politic, prin contacte sociale, interacțiuni, cooperare socială între diferite categorii de populație. Ce aduce nou Vîgotski? Criticând teoria reflexologică a lui Pavlov și Behterev, spunând că reflexele nu explică satisfăcător conștiința, avansează ideea potrivit căreia acest produs psihic superior, care este conștiința, are geneză socială. Elementul individual, specificul conștiinței este un element derivat din baza socială a conștiinței, iar conștiința socială este formată de reprezentările colective (sociale) pe care și le formează individul trăind o anumită viață colectivă, angajându-se în relații de solidaritate și legături sociale. El constată că societatea, școala și instituțiile marchează conștiința socială, contactele sociale, cooperarea socială, instrucția și interacțiunea socială. Întregul context social devine laboratorul în care se produce o învățare socială sui generis, joacă rolul de conjunctură hotărâtoare pentru evoluția ulterioară a individului, ca subiect social. Cunoașterea, inițierea normativă, formarea personalității, chiar funcțiile psihice individuale, desigur și inteligența, apar și se dezvoltă într-un spațiu social și cultural, stimulate de contextul social din care fac parte subiecții sociali. Iar toate acestea se realizează în societate, în școală și instituții, într-un context social și acestea devin hotărâtoare pentru evoluția ulterioară a individului ca subiect social. Copilul se dezvoltă nu prin interacțiune cu obiectele, ci într-un spațiu social, populat cu personaje, animat, el stabilește de mic relații sociale. El acționează asupra obiectelor, cum zice Piaget, dar obiectele fac parte din ambianță, au conotații sociale. Funcțiile psihice individuale apar și se dezvoltă deci într-un spațiu social și cultural, stimulate de contextul social din care fac parte „obiectele”. Construcția internă urmează celei externe, stimulată din exterior. Avem deci o „reconstrucție internă a activității externe”, zice Vîgotski, dând satisfacție doctrinei materialist-dialectice oficiale. Urmașii lui Vîgotski au transformat ipoteza sa de lucru în normă, tratând psihicul uman din perspectiva unui determinism rigid. Iată o mostră: „Studiul legităților

psihologice interne care condiționează efectul psihic al acțiunilor exterioare constituie sarcina fundamentală a cercetării psihologice” (Rubinstein, 1962, p. 253). Potrivit „trasăturii generale a concepției materialist-dialectice a determinismului..., cauzele exterioare acționează prin intermediul condițiilor lăuntrice” (p. 252).

Este oportun să invocăm aici contribuția Școlii de psihologie socială genetică de la Geneva (Doise, Mugny, Deschamps) privind dezvoltarea socială a inteligenței. Invocarea lui Vîgotski, ca întemeietor și inspirator este explicită. Autorii acestei teorii îl invocă adesea pe Vîgotski ca sursă de sugestii proteice, iată proba. Potrivit acestei teorii, cum am explicat în paginile de debut ale acestui text, dezvoltarea cognitivă se explică prin intervenția factorilor socio-relaționali; progresul intelectual, observabil și măsurabil, se datorează interacțiunilor într-o situație dată, unui anumit context stimulator. Cercetările grupului de la Geneva s-au soldat cu o concluzie importantă: evoluția cognitivă nu poate fi disociată de mediul social în care individul este plasat. Structurile cognitive se dezvoltă nu numai prin maturizare și exercițiu individual, ci și prin – sau mai ales – *transmisie socială* și *interacțiune cu ceilalți*. Învățarea este deci *social-cognitivă*, între interacțiunea socială și dezvoltarea cognitivă existând o legătură cauzală. Individul structurează progresiv raporturile sale cu mediul, iar dobândirea experienței constituie un factor fundamental în dezvoltarea inteligenței sale. Experiența poate însemna și confruntarea punctelor de vedere cu ale altora, sub forma unui *conflict socio-cognitiv*. Conflictul – provocând adesea tensiuni, chiar de structurare sau dezechilibru – este în final sursă de schimbare pentru individ, ca și pentru sistemul social în care acesta evoluează (Neculau, 1998). Iar tot acest proces este provocat de interacțiunile dintre indivizi, de schimburile de informații, idei, credințe dintre aceștia. Procesul nu se oprește însă doar la învățare. Individul care cunoaște este supus unor diverse influențe sociale, prin *socializare*, *inserție socială* sau distribuirea unei *identități sociale*. Prin socializare se nasc similitudini, dar și diferențieri între membrii unei comunități sau unui grup; prin învățare socială și adaptare permanentă, individul își modifică mereu conduita, pentru a răspunde așteptărilor celorlalți, pentru a se articula unor convenții sociale și a interioriza norme și valori culturale, reguli și cutume. El experimentează diferite stiluri de exprimare, achiziționează scopuri, credințe, teorii, atitudini ce-i permit să funcționeze articulat la relațiile interpersonale și sociale, încorporând stilul cognitiv promovat de comunitate.

Vîgotski a oferit un instrument noii puteri. Când eram student învățam că esența umană rezultă din ansamblul relațiilor sociale, iar personalitatea se formează după modelul societății; un Vîgotski vulgarizat. Toată această teorie întemeietoare n-a fost însă suficientă, nu l-a salvat. A fost declarat „ostil”, apoi „dușman” și marginalizat. Dacă ar mai fi trăit câțiva ani, prindea teroarea anilor 1938–1940 și, desigur, lagărele.

Dar teoria lui Vîgotski are și o altă fațetă, poate oferi și cheia de interpretare a practicilor de dominare, de control a ceea ce el numea conștiința publică, precum și

a strategiilor de manipulare cognitivă a publicurilor. Prin această teorie a dezvoltării cognitive, într-un context dat, autorizându-se numai anumite practici sociale, putem identifica modul în care contextul, dacă e controlat, dacă nu oferă alternative, determină formarea unei „conștiințe sociale” manipulate. În ultimul timp se discută mult despre modul în care se construiește socialul, despre *gândirea socială* ca un alt tip de gândire decât gândirea logică sau despre „logica socială” a cunoașterii (revista de psihologie socială *Connexions* a dedicat un număr tematic acestui subiect, nr. 80/2004). Gândirea noastră, am mai spus, judecățile pe care le emitem zilnic sunt determinate nu atât de subiectul care transmite mesajul sau de circumstanțele în care o face, ci de „gândirea socială” și de „contextul” în care el își înscrie discursul.

Interesant este că ideea sa a făcut carieră după ce autorul ei a fost tradus în America și Franța, născând teorii moderne, dar fără a se face referire la contextul constrângător în care a fost elaborată. Ea ne ajută însă astăzi să înțelegem esența epocii celor doi: contextul controlat naște o gândire socială (conștiință!) manipulabilă și indivizi articulați (atașați) acestei lumi. Dependenți de contextul în care s-au dezvoltat, în care s-au format. La această „lume a lui” se raportează individul în eforturile sale adaptative, ea îi furnizează informații decisive și-l stimulează să le încorporeze în sistemul său cognitiv. El primește nu doar cunoștințe, ci și modul de interpretare a acestora, chei pentru decodarea problemelor cu care se va confrunta. E legat astfel, pe viață, de viața pe care el a trăit-o într-un anumit context social. Revanșa lui Vîgotski: a furnizat instrumentul cu ajutorul căruia putem demonstra astăzi că cei care au supt, în tinerețe, un anumit „lapte intelectual”, care au fost deprinși să judece în funcție de reperele unui anumit context, rămân înlănțuiți de această matrice cognitivă.

ÎN LOC DE CONCLUZII: „PLASA PSIHOSOCIALĂ” CA EFECT AL CONTEXTULUI

Visul oricărei societăți totalitare (sau numai autoritare, închise) este să pună la punct un sistem de control al populației, să întindă un năvod sub care să adune și să regleze (uniformizeze, alinieze) atitudinile și comportamentele indivizilor. În funcție de tipul de regim politic, aceasta poate însemna controlul total (politic, social, economic, fizic, educativ, cultural) sau recurgerea la mijloace psihosociologice de dirijare a conștiinței publice, de influențare a mijloacelor de formare și de elaborare a schemelor socio-cognitive, pentru ca „beneficiarii” sistemului să încerce un sentiment colectiv de satisfacție și împlinire. Adesea aceste mijloace sunt conjugate, urmărindu-se ca finalitate încarcerarea schemelor socio-cognitive de decodare a informației și de elaborare a proiectelor de viață.

Atât contextul global, ideologic, cât și cel imediat, situațional, pot construi, împreună, o țesătură de dispoziții, prevederi, recomandări, indicatori, rețete, semne,

amprente, simboluri care-l sechestrează pe fiecare individ, acoperindu-l cu o *plasă psihosocială* care-l constrânge să gândească, să simtă și să acționeze în conformitate cu imaginile-simbol, normele, soluțiile și ritualurile autorizate (Neculau, 2010). El învață astfel să se supună standardelor majorității, să nu devieze de la normele comune, să respecte convențiile care asigură „integrarea în colectiv”, adică alinierea care furnizează confort fizic și psihic. Specificul societăților controlate conferă sensuri noi noțiunilor utilizate în literatură. Puterea care vrea să domine total, să controleze fiecare individ, cerând identificare, adesea culpabilizând, ne informează un specialist în sociologie clinică, se plasează între paranoia și perversiune (Enriquez, 2007). Vrea să stăpânească haosul, să sădească o nouă ordine, își asumă o misiune salvatoare, vrea să-i scoată pe toți din mizeria gândirii lor și să-i reinventeze, să construiască o lume a calmului laborios și liniștii constructive. În care scop sfidează realul blamabil și instaurează un imaginar colectiv dezirabil, capabil să ordoneze și să legitimeze, dând noi sensuri și semnificații și propunând de asemeni noi simboluri (Giust-Desprairies, 2003). Plasa are putere totalizatoare. Puțini indivizi pot identifica fisuri prin care să se salveze. Sau măcar încearcă.

BIBLIOGRAFIE

1. ABRIC, J.C. (éd.) (1994), *Représentations sociales et pratiques*, PUF, Paris.
2. ABRIC, J.C., GUIMELLI, Ch. (1998), Représentations sociales et effets de contexte, *Connexions*, 72 (2), p. 23–37.
3. APPLEBAUM, ANN (2011), *Gulagul. O istorie*, Editura Humanitas, București.
4. BREZULEANU, A-M. (2003), Postfață la *Inimă de câine*, Editura Polirom, Iași.
5. BULGAKOV, M. (2006), *Corespondența. Jurnale*, Editura Polirom, Iași.
6. BULGAKOV, M. (2003), *Inimă de câine*, Editura Polirom, Iași.
7. CARRERE D'ENCAUSSE, H. (1980), *Le pouvoir confisqué*, Flammarion, Paris.
8. CESEREANU, R., PETREU, M., BRAGA, C., MIHAIU, V., PECICAN, O., VARTIC, I. (2006), *Sadovaia 302 bis*, Editura „Biblioteca Apostrof”, Cluj-Napoca.
9. CESEREANU, R. (2009), *Gourmet: Céline, Bulgakov, Cortázar, Rushdie*, Limes, Cluj- Napoca.
10. DOISE, W., MUGNY, G. *Psychologie sociale et développement cognitif*, Paris: Armand Colin, 1997 (traducere în limba română: *Psihologie socială și dezvoltare cognitivă*, 1998, Editura Polirom, Iași).
11. ENRIQUEZ, E. (2007), *Clinique du pouvoir*, Ramonville Saint-Agne: Érès.
12. GARNIER, C. (ed.) (2002), *Les formes de la pensée sociale*, PUF, Paris.
13. GIUST-DESPRAIRIES, F. (2003), *L'Imaginaire collectif*, Ramonville Saint-Agne: Érès.
14. GUIMELLI, Ch. (1999), *La pensée sociale*, PUF, Paris.
15. IORDACHE, E. (2004), Cuvânt înainte la Mihail Bulgakov, *Scene moscovite*, Editura Polirom, Iași.
16. MOSCOVICI, S., VIGNAUX, G. (1994), Le concept de “themata”, in G. Guimelli (ed.), *Structures et transformations des représentations sociales*, Delachaux et Niestle, Laussane.
17. MUGNY, G., (sous la direction) (1991), *Psychologie sociale du développement cognitif*, Peter Lang, Berne.
18. NECULAU, A. (1998), Conflictul socio-cognitiv, în Stoica-Constantin, A., Neculau, A., *Psihosociologia rezolvării conflictului*, Editura Polirom, Iași.

19. NECULAU, A. (2004), *Gândirea socială*, în Adrian Neculau (coordonator), *Manual de psihologie socială*, Editura Polirom, Iași.
20. NECULAU, A. (2006), *Contrôle du contexte et manipulation des représentations sociales*, în *Etudes et chantiers de psychologie politique*, editat de Al. Dorna, J.M., Sabucedo, L'Harmattan, Paris.
21. NECULAU, A. (2010), „Plasa psihosocială” sau controlul total, în Neculau, A., Sirota, A., 2010, *Indivizi și societăți sechestrare*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași.
22. NECULAU, A., SIROTA, A. (2010), *Indivizi și societăți sechestrare*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași.
23. ROUQUETTE, M-L., (dir.) (2009), *La pensée sociale. Perspectives fondamentales et recherches appliquées*, ERES, Toulouse (traducere în limba română: *Gândirea socială. Perspective fundamentale și cercetări aplicate*, Editura Polirom, 2010).
24. RUBINSTEIN, S.L. (1962), *Existență și conștiință*, Editura Științifică, București.
25. SOLJENITÎN, A. (2008), *Arhipelagul Gulag*, II, Editura Univers, București.
26. STANOMIR, I. (2012), *Însemnările unui tânăr medic*, portalul Contributors.ro, 27 mai 2012.
27. TARDIF, C. (2002), *Lev S. Vygotsky. L'importance du contact social*, în Mohamed Dorai, *Psychologie sociale. Reperes historiques et principaux concepts*, in Press, Paris.
28. VARTIC, I. (2006), *El Desdichado*, prefată la *Corespondență. Jurnale*, Editura Polirom, Iași.